

Анатолій СКРИПНИК,
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри інклюзивної освіти, реабілітації
та гуманітарних наук НРЗВО «Кам'янець-Подільський
державний інститут»

ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЛІТАРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ПРИЧОРНОМОР'Я У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті досліджено місце й роль Поділля в системі ресурсного забезпечення мілітарної інфраструктури Причорномор'я наприкінці XVIII – у середині ХІХ ст. Проаналізовано передумови інтеграції регіону до військово-господарського комплексу Російської імперії після приєднання правобережних земель унаслідок поділів Речі Посполитої. Висвітлено основні напрями використання економічного потенціалу Поділля для потреб Чорноморського флоту та портів міст. Розглянуто механізми державних закупівель, контрактну систему, ревізії та особливості організації транспортування продовольства, деревини, сировини й робочої сили до південних регіонів.

Окрему увагу приділено ролі аграрного виробництва, лісових ресурсів і людського потенціалу Поділля у формуванні стратегічних запасів продовольства та матеріалів у періоди активізації військових приготувань. Показано, що регіон виконував функцію стратегічного тилу, без якого розбудова військово-морської та фортифікаційної інфраструктури Причорномор'я була б неможливою. Зроблено висновок, що системне залучення ресурсів Поділля сприяло не лише зміцненню імперської військової присутності на Півдні, а й поглибленню економічної інтеграції правобережних земель до загальноімперського простору.

Ключові слова: Поділля, Причорномор'я, Чорноморський флот, мілітарна інфраструктура, ресурсне забезпечення, дер-

жавні підряди, військово-господарська політика, Російська імперія.

Південні українські землі здавна відігравали роль стратегічно важливого простору, який через своє вигідне розташування ставав об'єктом зацікавлення різних держав і воєнно-політичних сил. У XVIII ст. одним із ключових напрямів зовнішньої політики династії Романових стало утвердження на узбережжі Чорного моря, закріплення там військової присутності та створення розгалуженої інфраструктури для потреб флоту. У цьому контексті було засновано й розбудовано військово-морські бази в Миколаєві, Одесі, Херсоні та Севастополі, які стали опорними пунктами Чорноморського флоту.

Оскільки новоосвоєні території Півдня тривалий час не мали достатньої матеріально-ресурсної бази, імперська адміністрація спрямувала основні постачальні потоки з анексованих наприкінці XVIII ст. земель Правобережної України. Саме цей регіон вирізнявся наявністю великих торговельно-ремісничих центрів, родючих чорноземів, значних лісових масивів і людського потенціалу, придатного для рекрутських наборів. У першій половині XIX ст. Правобережжя фактично виконувало функцію ресурсного тилу: звідси систематично надходили продовольство, деревина, сировина та робоча сила. Водночас державні замовлення й вигідні контракти стимулювали місцевих виробників до розширення посівів зернових, розвитку тваринництва, винокуріння, лісозаготівель і деревообробки.

Після другого поділу Речі Посполитої 1793 р. Правобережна Україна перейшла під владу Російської імперії. Нову адміністрацію цікавили не лише продуктивні сільськогосподарські угіддя Київщини та Поділля, а й значні лісові ресурси північних районів краю [2, с. 117]. Із метою визначення запасів придатної для кораблебудування деревини та організації шляхів її транспортування в червні 1799 р. до регіону були направлені представники Морського й Артилерійського відомств [4, арк. 16]. У подальші десятиліття ревізії та інспекції, які здійснювали чиновники Департаменту корабельних лісів, супроводжувалися розпоряджен-

нями губернської адміністрації до повітових органів влади, землевласників і селян щодо обов'язкового сприяння заготівлям. Офіційні повідомлення про такі заходи публікувалися у «Відомостях» як обов'язкові до виконання розпорядження, що не підлягали оскарженню чи публічному обговоренню [10, с. 2].

Організація заготівлі та доправлення лісу з Волині до південних верф на початку XIX ст. стала одним із ключових чинників формування Чорноморського флоту як основи воєнної присутності імперії в регіоні. Волинська деревина відповідала технічним вимогам корабельних майстрів, що спричинило поступове й систематичне збільшення обсягів замовлень. Якщо в період наполеонівських воєн основні ресурси держави були зосереджені на європейському напрямі, то з воцарінням Ніколая I курс на зміцнення позицій у Чорноморському басейні набув нового імпульсу.

За оцінками істориків початку XX ст., у цей час Чорноморський флот перебував під особливим патронатом імператора: «[...] він швидко зміцнювався і змінювався у кращий бік завдяки значним державним фінансовим вливанням» [6, с. 78]. Стратегічним завданням проголошувалося нарощування бойового потенціалу флоту та модернізація портової інфраструктури з огляду на загальну геополітичну ситуацію в чорноморському регіоні [1, с. 48-49]. Унаслідок цього різко зростає потреба в лісі, продовольстві, будівельних матеріалах та інших ресурсах. Забезпечити такі масштаби постачання можна було лише через активізацію контрактної системи – проведення торгів і укладання угод із виробниками в західних і південно-західних губерніях імперії.

У травні 1826 р. було запроваджено нові правила укладання підрядів для Чорноморського департаменту. Їхньою принциповою відмінністю стало те, що торги відтепер проводилися заочно, без особистої присутності підрядників [19, с. 10]. З огляду на значні обсяги замовлень морські інтенданти прагнули співпрацювати насамперед із перевіреними та фінансово спроможними постачальниками [15, с. 501-507]. Йшлося про контракти на де-

сятки тисяч рублів сріблом, пов'язані з будівництвом кораблів і розвитком берегової інфраструктури.

Процедура передбачала низку вимог: губернська влада мала завчасно, щонайменше за пів року до початку дії контрактів, оприлюднювати відповідні оголошення в офіційних виданнях; губернські правління зобов'язувалися видавати спеціальні засвідчення («доручення») щодо надійності претендентів і підтверджувати достовірність поданих ними цінових пропозицій. Після цього комісія департаменту аналізувала подані документи та рекомендації й ухвалювала рішення про надання підряду [13, с. 3].

З метою запобігання концентрації контрактів у руках окремих осіб і зважаючи на обмежені можливості більшості підприємців виконувати надмірно великі замовлення, Чорноморському інтендантству було наказано затверджувати підряди в межах суми, що не перевищувала 7500 рублів сріблом на одного виконавця [17, с. 783-784]. Такий підхід мав забезпечити ширше залучення постачальників і водночас зберегти контроль держави над стратегічно важливими ресурсними потоками.

Додатковим чинником масштабних державних закупівель упродовж наступних десятиліть стали наміри імперського уряду щодо підготовки військових операцій у напрямі Босфорських проток. У зв'язку з цим обсяги майна й матеріалів, придбаних казною для забезпечення флоту та десантних підрозділів, вражають системністю й розмахом. Підготовчі заходи мали хвилеподібний характер: упродовж одного-двох місяців інтенсивність оснащення кораблів і військ різко зростала, після чого наставали відносно тривалі періоди затишшя. Загалом можна виокремити три такі пікові фази: серпень 1838 р.; червень–вересень 1839 р.; серпень–жовтень 1840 р. Саме в ці періоди активно формувалися стратегічні резерви продовольства та різноманітних матеріалів [20, с. 501-509].

У серпні 1838 р. головнокомандувач Чорноморського флоту адмірал М. Лазарев одержав рескрипт Ніколая I, згідно з яким Міністерство фінансів асигнувало 1 000 000 рублів на створення

шестимісячного запасу провіанту для флоту та десантного корпусу чисельністю 20-24 тис. осіб. Половину цієї суми адмірал отримав негайно. Передбачалося, що кошти буде спрямовано на оснащення кораблів, забезпечення продовольством екіпажів і двох піхотних дивізій, а також на виплату закордонного жалування особовому складу [5, с. 13-14]. Хоча купці, які брали участь у торгах, не володіли інформацією про точні бюджетні показники, зміст оголошень у губернських виданнях давав підстави припускати значні масштаби майбутніх закупівель. Це стимулювало підприємців докладати зусиль для включення до переліку офіційних постачальників.

Із другої половини 1840-х рр. поряд із контрактами на поставки продовольства та матеріалів дедалі більшого значення набували підряди на виконання інженерно-будівельних робіт у межах військових об'єктів у Царстві Польському, Київському генерал-губернаторстві та на північному узбережжі Чорного моря [18, с. 156-157]. Зокрема, Головне управління Чорноморського флоту і портів оголосило про прийом заявок на постачання влітку 1839 р. таких товарів: «вино гаряче напівугарне» (горілка – авт.) – 33 500 відер; оцет – 6 000 відер; сухарі житні – 25 780 пудів; крупи – 37 000 чвертей; живі бики – 100 голів [7, с. 2].

Окремо визначалися обсяги заготівлі палива: «дров однополінних, найкращої якості, не гнилих і не мокрих» на 1839 р. планувалося доставити до Миколаєва – 7 077 сажнів на суму 119 601 руб. 50 коп.; до Севастополя – 5 000 сажнів на 80 000 руб.; до Херсона – 497 сажнів на 6 958 руб.; для Дунайської флотилії – 982 сажні на 11 844 руб. [16, с. 2].

Крім матеріальних ресурсів, існувала значна потреба в кваліфікованій робочій силі. Для кораблебудівних робіт оголошувався набір 200 «вільних теслярів, які добре знають свою справу, з власним інструментом» і могли працювати артільно в період із квітня 1838 по квітень 1839 р. [11, с. 4].

Таким чином, масштабна підготовка до можливих воєнних операцій у чорноморському регіоні спричинила суттєве зростан-

ня державних замовлень, що, у свою чергу, активізувало економічну діяльність у західних і південно-західних губерніях імперії та поглибило їхню інтеграцію в систему військово-господарських зв'язків Чорноморського флоту.

На підставі «Відношень» Головного управління Чорноморського флоту і портів, адресованих губернським правлінням, у «Губернських відомостях» регулярно оприлюднювалися оголошення із зазначенням обсягів і строків постачання необхідних товарів. Так, на 1842 р. для портів Миколаєва, Севастополя, Херсона, Таганрога, Керчі та Ізмаїла передбачалося закупити близько 164 950 чвертей житнього борошна, а також 112 767 чвертей гречаної, ячмінної й пшоняної крупи. Паралельно Чорноморська артилерійська частина оголосила торги на забезпечення портів Миколаєва та Севастополя різними припасами й матеріалами на суму 63 982 рублі 46 копійок сріблом [8, с. 3].

Окрім масштабних закупівель продовольства, існувала потреба і в спеціалізованих товарах, хоча й у менших кількостях. Зокрема, Сімферопольська провіантська комісія здійснювала придбання для військових підрозділів у Феодосії ячмінного солоду, гороху, коров'ячого масла, яловичої солонини «англійського зразка», житнього та «капітального» спирту, виноградного оцту тощо [9, с. 4]. З року в рік номенклатура продовольчого забезпечення військ розширювалася й ставала різноманітнішою, що свідчило про ускладнення системи постачання.

На початку 1850-х рр. до редакцій губернських газет почали надходити спеціальні додатки – окремі відомості з переліком матеріалів для потреб Чорноморського адміралтейства. Особливий попит спостерігався на високоякісний дуб для кораблебудування та іншу деревину для виготовлення окремих конструктивних елементів. У документах детально зазначалися технічні характеристики, розміри, кількість, вартість виготовлення й транспортування [3, с. 1-3].

Одна з таких відомостей містила 206 найменувань матеріалів, згрупованих у 19 категорій: фарби, мастила, папір, очерет для плетених виробів, олово, свинець, мідь, латунь, а також по-

бутові речі – зокрема, лазневі віники й міцні алкогольні напої [14]. Інша відомість налічувала 260 позицій, серед яких фігурували залізні вироби, гарматні станини, метал, цвяхи, папір, віск та інші необхідні для флоту й портів матеріали [12].

Упродовж першої половини XIX ст. Правобережна Україна виконувала функцію стратегічного тилового регіону, що забезпечував продовольчі й матеріальні потреби військової присутності Російської імперії на півдні. Очевидно, що без систематичного залучення через контракти, а в умовах воєнного часу і через реквізиції значних обсягів ресурсів імперські збройні сили не змогли б перетворитися на дієвий інструмент експансіоністської політики Ніколая I. Ця політика була спрямована не лише на утвердження контролю над Північним Причорномор'ям, а й на здобуття переваги в тривалому протистоянні з Османською імперією.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аренс Е. И. Русский флот. Исторический очерк. С-Петербург : изд. Экспедиции заготовлений государственных бумаг, 1904. 69 с.
2. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии, в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. первый. Статья V-я. Житомир : Типография Губернского управления. 1868. 500 с.
3. Ведомость о лесах и лесных припасах угля и дровах назначенных в заготовление подрядом на 1848 год для Черноморского Адмиралтейства с поставкою в порты. Объявления и извещения. Отдел первый. *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 27 сентября 1847 г. № 39. С. 1-3.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО), Ф. 370, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 16.
5. Затлер Ф. К. Замечания на статью, помещеную в 52-м номере «Русского инвалида» 1858 года, под названием: «Содержание войск в Новороссийском крае, основываясь на примерах из минувшей войны». Одесса : Гор. Тип., 1858. 46 с.

6. Мязговский Е. А. История Черноморского флота 1696-1912. С-Петербург : Тип. Т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1914. 113 с.

7. На поставку морской провизии. Постановления и предписания начальства. *Киевскіе Губернскія Вѣдомости*. 10 июня 1838 г. № 23. С. 2.

8. О вызове желающих к торгам и подрядам. Объявления и извещения. Часть Официальная *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 23 августа 1841 г. № 34. С. 3.

9. О вызове желающих к торгам и подрядам. Объявления и извещения. Часть Официальная *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 4 октября 1841 г. № 40. С. 4.

10. О выполнении законных требований капитан-лейтенанта Шаренберга. *Волынскіе Губернскія Вѣдомости*. 1 марта 1841 г. № 9. С. 2.

11. О плотниках. *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 15 января 1838 г. № 2. С. 4.

12. Объявление. Объявления и извещения. Отдел второй. Часть первая. Официальная К № 42. *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 19 октября 1850 г. № 42.

13. Объявления и извещения. *Киевскіе Губернскія Вѣдомости*. 4 февраля 1838 г. № 5. С. 3.

14. По 3-му Столу I-го Отделения Корабельной Экспедиции. Ведомость о пеньке, смоле, масле, красках и прочих материалах требующихся в заготовление на 1851 год для Николаевского, Севастопольского и Херсонского портов. Отдел второй. Часть II-я. Неофициальная. К № 40-му. *Подольскія Губернскія Вѣдомости*. 5 октября 1850 г. № 40.

15. Полный свод законов Российской империи (далі - ПСЗРИ), Собр. 2. С-Петербург : 1830. Т. I. № 372. С. 501-507.

16. Постановления и предписания начальства. *Киевскіе Губернскія Вѣдомости*. 1 апреля 1838 г. № 13. С. 2.

17. ПСЗРИ, Собр. 2. С-Петербург : 1845. Т. XIX. Отд. 1. № 18457. С. 783-784.

18. ПСЗРИ, Собр. 2. С-Петербург : 1852. Т. XXVI. Отд. 1. № 26066. С. 156-157.

19. Свод военных постановлений. Изд. второе. (СВП – II), С-Петербург : 1907. Ч. V. Кн. XVIII. Разд. 1. Гл. 2. Отд. 1. Ст. 26. С. 10.

20. Скрипник А. Ю. Газета «Подольскія Губернскія Вѣдомости» – джерело інформації військового характеру на Поділлі (з 30-х рр. – до кінця 50-х рр. ХІХ ст.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка. 2013. Вип. 6. На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 501-509.